

TON BERNTS

JOANTINE BERGHUIJS

MET EEN VOORWOORD VAN JOEP DE HART

GOD IN
NEDERLAND

1966 - 2015

---

ten have

God in Nederland 1966 - 2015

TON BERNTS

JOANTINE BERGHUIJS

Met een voorwoord van Joep de Hart
en met medewerking van
Christian van der Heijden en Joris Kregting

th ten have

Inhoud

Verleden heb je, toekomst kun je krijgen *Joep de Hart* 7

Inleiding 11

Deel 1 Wijkend christendom *Ton Bernts* 15

Vraagstelling 17

1 Kerkelijke participatie 21

1.1 Kerklidmaatschap 21

1.2 Kerkgang en kerkelijke rituelen 25

1.3 Aansluiting van de kerken bij spirituele behoefte en levensvisie 27

1.4 Conclusie 30

Interview Gerard de Korte 33

2 De maatschappelijke rol van religie en kerken 37

2.1 Inleiding 37

2.2 Maatschappelijk belang van religie 40

2.3 Religie in de publieke ruimte 44

2.4 Waardering van kerken 49

2.5 Conclusie 54

Interview Carola Schouten 59

3 Woorden, beelden en daden van christelijk geloof 63

3.1 Inleiding 63

3.2 Christelijke geloofsvoorstellingen en ervaringen 64

3.3 Religieuze praktijken 72

3.4 Consequenties van het geloof voor het leven 76

3.5 Believing without belonging 81

3.6 Conclusie 83

Interview Martijn Fischer 87

Deel 2 Zingeving zonder grenzen *Joantine Berghuijs* 91

Vraagstelling 93

4 Geloof en spiritualiteit: binnen en buiten de kerken 97

4.1 Nederlanders over hun geloof/spiritualiteit 97

4.2 Eigen omschrijvingen van geloof of spiritualiteit 100

4.3 Ervaringen van God of hogere macht 114

4.4 Conclusie 119

Interview Oek de Jong 121

5 Geloof en spiritualiteit over de grenzen van religies heen 125

5.1 Inleiding 125

5.2 Openheid naar andere religies 128

5.3 Verwantschap met religieuze of levensbeschouwelijke stromingen 130

5.4 Combineren van religies 132

5.5 Geloof en religieuze praktijken uit andere religies 137

5.6 Conclusie 138

Interview Diana Vernooij 141

6 Nieuwe spiritualiteit en hedendaagse transcendentie 145

6.1 Inleiding 145

6.2 Nieuwe spiritualiteit 149

6.3 Substitutie of supplementering? 156

6.4 Magie en het paranormale 157

6.5 Zingeving 159

6.6 Bezinningsactiviteiten 161

6.7 Zich één voelen 163

6.8 Grenzen tussen geloof, spiritualiteit en het seculiere 166

6.9 Inspirerende figuren 169

6.10 Conclusie 172

Interview Lisette Thooft 177

Tot besluit 181

Noten 187

Literatuur 193

Bijlagen 199

Verleden heb je, toekomst kun je krijgen

‘Een nieuwe lente en een nieuw geluid!’ zo placht mijn moeder opgewekt te citeren als ik mij beklaagde over haar jaarlijkse opruimwoede tijdens de voorjaars schoonmaak. Heel wat spullen waaraan ik gehecht was, verlieten in die periode de zolder en stonden in het prille zonnetje onverbiddelijk opgesteld bij het tuinhek. In de weken erna werden ze geleidelijk aan vervangen door meer eigentijdse behoeftigheden. Je kunnen instellen op verandering maakt deel uit van de groei naar volwassenheid, al helemaal in de moderne cultuur. En voor wie een indruk van de veranderingen in godsdienstig Nederland gedurende de laatste decennia wil krijgen, en van wat zoal bij het tuinhek belandde, vormen de onderzoeken getiteld *God in Nederland* een onontbeerlijke bron van kennis.

Voor u ligt het vijfde *God in Nederland*-rapport, andermaal een initiatief van de KRO. De reeks omspannt daarmee inmiddels een periode van vijftig jaar (1966–2016). Een halve eeuw van ingrijpende migratie, herverkaveling en nieuwe bodemontginning in het Nederlandse religieuze landschap. Dat landschap wordt bewoond en doorkruist door een enorme verscheidenheid aan groepen, allemaal op hun eigen wijze een antwoord zoekend op ontwikkelingen die zich al langere tijd voordoen in de samenleving. Individualisering is een van de belangrijkste daarvan. Zij manifesteert zich onder andere via de ontzuiling, ontkerkelijking, afbrokkelende orthodoxie en toegenomen pluriformiteit aan opvattingen. Evenals in de gehechtheid aan zelfontplooiing en individuele vrijheden en het zoeken naar ‘levensbeschouwing op maat’. Een andere ontwikkeling is de afbrokkeling van hiërarchische relatievormen, een groeiende nadruk op tijdelijke verbanden, het ontlenen van normen en gezag aan directe persoonlijke contacten, de benutting van nieuwe media zoals internet – alle aspecten van wat wel wordt aangeduid als informalisering. En om nog een algemene ontwikkeling te noemen: de nadruk is sterker komen

te liggen op de ervaringsdimensie en de gevoelswaarde van het handelen, op de emotie en beleving die dingen opwekken, op intuïtie en het doen wat je gevoel je ingeeft als schakel met je unieke en authentieke zelf.

Dit soort processen laat zijn sporen na op tal van maatschappelijke terreinen, waaronder dat van de religie en religieuze instituties. Door heel dit rapport heen zijn daar aanwijzingen voor te vinden.

God in Nederland maakt de balans op van de positie van de christelijke godsdienst in de hedendaagse maatschappij en mogelijke alternatieven die zich daarvoor aandienen: kerkelijke distantie, religieuze twijfel, ongelof, maar ook vormen van spiritualiteit en quasi-religieuze noties die lang niet altijd te vangen zijn in traditionele institutionele kaders of tegenstellingen als kerkelijk–buitenkerkelijk of gelovig–ongelovig. Het rapport doet dit via statistische uitkomsten, maar ook met een aantal portretten van individuele Nederlanders, waarmee elk hoofdstuk eindigt. Zo is naast de presentatie van nuchtere enquêteresultaten getracht iets van de volheid van het leven te vangen en te laten zien hoe de verschuivingen hun sporen nalieten in de biografie van mensen. De grove penseelstreken van een tienjaarlijkse landelijke enquête moeten niet verward worden met de fijnschilderij die vereist is om het persoonlijke in beeld te brengen. Dat geldt eveneens voor het rijkgeschakeerde scala aan initiatieven op lokaal niveau.

De cijfers laten een onmiskenbare verdere afkalving van christelijk Nederland zien (de auteurs spreken van ‘een wijkend christendom’, van ‘marginalisering’ en ‘decentrerings’). Daarmee is niet het hele verhaal verteld, zelfs niet wat de kerken betreft. In *De man zonder eigenschappen* laat Robert Musil een oude professor overwegen dat een mens niet alleen behoefte heeft aan werkelijkheidszin, maar ook aan mogelijkheidszin. Gevoel voor realiteit is belangrijk – en de cijfers in dit boek helpen daarbij – maar ook het besef dat er keuzes aan die realiteit ten grondslag liggen, dat er alternatieven zijn, dat de werkelijkheid vaak veranderbaar is.

Voor velen doen ze misschien denken aan het orkest van de Titanic, dapper doorspelend terwijl het water de muzikanten al tot de knieën reikt. Voor anderen belichamen ze tekenen van hoop, van plaatsen waar in een seculariserende cultuur het licht vol overtuiging wordt doorgegeven – ‘als ziende de Onzienlijke’. Voor de kerken kleine pleisterplaatsen van belofte en hoop: is het tenslotte zo niet ooit

allemaal begonnen? Ook in het huidige Nederland zijn ze te vinden: vitale parochies en gemeentes, bezielde gelovigen en geïnspireerde voorgangers, baanbrekende initiatieven, pioniers waarop kerken kunnen bouwen en voortbouwen. Gesterkt door een rijk verleden, bezig de bakens te verzetten, net als Mozes de blik gericht op wat achter de horizon ligt. Immers: verleden heb je, toekomst kun je krijgen. Mijn moeder had het kunnen zeggen.

Joep de Hart

Inleiding

Op 21 juni 2015 werd in Nijmegen in de Stevenskerk de officiële opening verricht van een niet-religieuze pelgrimsroute, de *Walk of wisdom*. Volgens de bedenkers de eerste, niet-religieuze versie van een dergelijke bezinningstocht. De pelgrims kregen ook een seculier tijdenboek mee, vol met gedichten, overwegingen en natuurlijk tekeningen en foto's. We zouden kunnen spreken van een 'heidense gebruikersgids', zoals de Nederlandse ondertitel luidt van het boek van filosoof Alain de Botton over religie voor atheïsten. Daarin houdt hij een pleidooi om de wijsheden en gebruiken van religies te bewaren, maar dan zonder God of dogma.¹ Afgezien van de vraag of dit mogelijk is, lijkt de *Walk of wisdom* in ieder geval een poging hiertoe.

Boeken als die van De Botton zijn tekenend voor het seculariserende klimaat in (West-)Europese landen, ook in ons land. De kerken zijn zich hiervan bewust. In oktober vorig jaar kondigde de protestantse voorman Arjan Plaisier op de voorpagina van het dagblad *Trouw* het einde aan van een volkskerk die overal in Nederland nog te vinden zou zijn.² Terugverlangen naar vroegere 'christelijker' tijden helpt niet, zo schrijft hij in zijn beleidsnota voor de Protestantse Kerk in Nederland. En bisschop Wiertz stelde in 2010 dat 'de volkskerk ook in zijn bisdom Roermond aan het einde van een lange en rijke bloeitijd' leek te zijn gekomen.

Maar is deze ontwikkeling overal gaande? Hoe staat het bijvoorbeeld met de kleine en hechte protestante kerkgenootschappen? En wat vinden Nederlanders die de kerk min of meer de rug hebben toegekeerd, maar wel zeggen te geloven? Welke betekenis hebben de christelijke religie en de kerken als sociaal bindmiddel of gedeeld zingevingskader? En vooral ook: hoe staat het met die veelzijdige vormen en praktijken van geloof en spiritualiteit die zich binnen en buiten de kerkmuren ontwikkelen, naast of na de traditionele religieuze vormen?

Om bij deze laatste vraag te blijven: op het laatste *Happinez*-festival – dat het grootste ‘spirituele tijdschrift’ van ons land jaarlijks organiseert – stond een kleurrijke richtingwijzer naar bekende oorden van religie, spiritualiteit en zingeving over de hele wereld. Naast het Vaticaan prijken er bijvoorbeeld ook de namen van de Taj Mahal en Santiago de Compostela, en zelfs Ibiza. Het tekent het uitwaaiende palet van geloof, spiritualiteit, zingeving, kunst, wellness en reizen dat zich ontvouwt naast de christelijke traditie. Daarbij staan we als individu zelf centraal, wij kunnen zelf keuzes maken hoe we onze zingeving of spiritualiteit vormgeven. Niet voor niets afficheert *Happinez* zich uitdrukkelijk als *mind style magazine*.

Hoe anders was de situatie in 1966, toen het eerste onderzoek in de reeks *God in Nederland* plaatsvond. Men was erg nieuwsgierig naar de eerste veranderingen zoals die zich begonnen af te tekenen binnen de verzuilde Nederlandse samenleving waarin kerk en godsdienst tot dan toe een sterke en vanzelfsprekende positie innamen. Vragen rond het verplichte celibaat van priesters, het werken op zondag, de pil en de godsdienstige grondslag van de school werden gesteld naast natuurlijk de vragen naar het godsbeeld, de kerkgang en de status van de Bijbel. De belangrijkste resultaten verschenen aanvankelijk in een reeks artikelen in het weekblad *Margriet*, onder de titel ‘God in Nederland’. Kort daarop verscheen een wetenschappelijke uitgave met de volledige resultaten. De roerige jaren zestig tekenden zich overigens toen al duidelijk af in de antwoorden van de respondenten, getuige de titel van een van de beschouwingen, namelijk *De kerk in de branding*.

Inmiddels ligt de vijfde editie van *God in Nederland* voor u, en kunnen we een beeld geven van vijftig jaar christendom in Nederland. Hoe zijn de traditionele invullingen van geloof veranderd, hoe staat het met de nieuwe spiritualiteit, heeft deze nog wel iets met transcendentie (de relatie met God of het goddelijke) te maken? Vinden Nederlanders het belangrijk te zoeken naar de zin van hun leven en op welke wijze dan? En wat inspireert hen en op welke momenten voelen zij zich verbonden met anderen? Leidend is derhalve de ontwikkeling van het christendom in Nederland, wat er in de laatste halve eeuw hierin is veranderd, en wat er tegen de achtergrond van een seculariserende samenleving al dan niet aan religieuze en spirituele

alternatieven en aanvullingen is gegroeid.

Deze focus op christendom, secularisering en nieuwe spiritualiteit betekent dat we net als in de vorige edities de niet-christelijke religies in Nederland buiten beschouwing hebben gelaten. Deze religies zijn immers in de Nederlandse context niet te beschouwen als een reactie op of een alternatief voor het christendom, maar betreffen veelal religies van immigranten. Een uitzondering hierop vormt het boeddhisme, waarvan de populariteit duidelijk ook onder een kleine groep autochtone Nederlanders te vinden is. In totaal 7% van de Nederlanders is aanhanger van niet-christelijke religies in Nederland, van wie circa 5% moslim en circa 1,5% hindoe of boeddhist. De levensbeschouwelijke kaart van Nederland wordt, zoals we zullen zien, gedomineerd door respectievelijk seculieren (Nederlanders die zich niet gelovig of spiritueel beschouwen), kerkleden, ongebonden (christelijk) gelovigen en ongebonden spirituelen. Met name de islam is onderdeel van de actuele discussie rond religie en sociale integratie, en kennis over de religieuze ontwikkelingen onder moslims in de Nederlandse seculiere context is dan ook van belang. Gelukkig is er enkele jaren geleden hierover een uitgebreid onderzoek³ verschenen, waaruit duidelijk de zeer hoge religieuze betrokkenheid onder moslims blijkt, alsmede de sterke inbedding van dit geloof in de eigen etnische groep. De islam is voor Nederlandse moslims belangrijk voor hun identiteit en van secularisering is nauwelijks sprake. Hoe anders is het met het christendom in Nederland gesteld.

Ons boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt de ontwikkeling van de christelijke traditie in de afgelopen vijftig jaar in Nederland geschilderd. Daarbij komen in drie hoofdstukken achtereenvolgens de vitaliteit van de kerken, de positie van religie en kerken in de samenleving, en uitingen van christelijk geloof in woorden, beelden en daden aan de orde. Duidelijk wordt dat de secularisering in de afgelopen vijftig jaar, maar zeker ook in de laatste negen jaar, sterk doorzet. Het overheersende beeld is dan ook dat van een ‘wijkend christendom’, zoals we ons eerste deel hebben genoemd.

Het tweede deel schetst vormen van religiositeit, spiritualiteit en zingeving zoals die voorkomen onder de Nederlandse bevolking, dus zowel binnen als buiten de kerken. De drie hoofdstukken besteden aandacht aan de eigen omschrijvingen van geloof en spiritualiteit van

de ondervraagden, aan gevoelens van verwantschap met meer dan één religieuze traditie, en aan hedendaagse vormen van spiritualiteit en zingeving. Duidelijk wordt dat geloof, spiritualiteit, en zingeving ‘grenzeloos’ zijn in een aantal opzichten. Kerkmuren vormen geen grens tussen gelovigen en niet-gelovigen. Grenzen tussen religieuze tradities en tussen religieus, spiritueel en seculier blijken niet duidelijk aan te wijzen. Vandaar de titel van het tweede deel: ‘Zingeving zonder grenzen’. Voor zover we de vergelijking hebben kunnen maken met de vorige editie van *God in Nederland*⁴ is echter ook op het gebied van alternatieven voor en naast de christelijke traditie de belangstelling enigszins gedaald.

Voor het gemak en bij wijze van naslagwerk zijn de antwoorden op de vragen opgenomen in een bijlage. Een methodische verantwoording alsmede een leeswijzer voor de tabellen vindt u eveneens achter in het boek.

Als auteurs hebben we elk vanuit ons eigen specialisme een deel geschreven. Uiteraard hebben we daarover veel overlegd. We danken de KRO en de Stichting Sormani Fonds die het onderzoek mogelijk hebben gemaakt. Vanuit de KRO hebben Leo Fijen en Anneke Eijpe met hun enthousiasme en kritische opmerkingen een aandeel gehad in de totstandkoming van dit boek, en Christian van der Heijden heeft een aantal belangrijke bevindingen geïllustreerd door interviews met meer of minder bekende Nederlanders. Joep de Hart, mede-auteur van twee vorige edities van *God in Nederland*, heeft de vragenlijst mee ontworpen. Door omstandigheden was hij helaas niet in de gelegenheid om aan deze editie een bijdrage te leveren. Het inspirerende voorwoord is een blijk van zijn betrokkenheid. Joris Kregting heeft de analyses verricht en talrijke aanpassingen in de tekst voorgesteld, waarvoor wij hem veel dank verschuldigd zijn. Een aantal van onze universitaire collega’s heeft kritisch onze teksten gelezen: André van der Braak, Sophie van Bijsterveld, Frans Jespers, Hijme Stoffels, Marin Terpstra en Paul Vermeer. Wij hebben veel baat gehad bij hun opmerkingen en aanvullingen. Tot slot gaat onze dank uit naar de ruim 2100 respondenten die voor ons hun ‘ziel’ hebben blootgelegd.

Deel I

Wijkend christendom

Ton Bernts

Vraagstelling

De veranderingen in het kerkelijk landschap zijn niet altijd duidelijk zichtbaar en blijven deels verborgen achter de muren van kerkgebouwen en pastorieën. Toch duiken er in de media regelmatig berichten op over een marginalisering van kerk en geloof. De toegenomen sluiting en soms ook sloop van kerkgebouwen is wellicht het meest pregnante beeld van een christendom dat aan zichtbaarheid inboet. Het tv-programma *Kruispunt*¹ ging onlangs op bezoek bij een grote landelijke parochie in de Achterhoek, waar acht van de elf kerkgebouwen gesloten gaan worden. De impact van het ontkerkelijkingsproces bleek groot, en bij de overgebleven kerkbezoekers wisselden gevoelens van verslagenheid, weerstand en berusting elkaar af.

Hoe staat het nu met deze ontkerkelijking, in welke mate heeft deze doorgezet, behouden de overgebleven kerkleden hun geloof, en hoe kijken Nederlanders aan tegen de maatschappelijke functie van kerk en religie? Anders gezegd, hoe heeft het christendom zich in Nederland sinds de jaren zestig, toen het eerste onderzoek *God in Nederland* verscheen, ontwikkeld? Hierbij beperken we ons tot religieuze opvattingen en kerkelijke gedragingen. Uiteraard heeft het christendom onze cultuur diepgaand gevormd en beïnvloed, en tot op de dag van vandaag zien we hiervan de sporen, zoals de kalender van feestdagen, de vrije zondag, de jaarlijkse evenementen rond de Mattheüs Passion, de bede in de troonrede en dergelijke. Men zou hier eventueel nog meer fundamentele kenmerken van onze cultuur aan kunnen toevoegen, zoals het respect voor de vrijheid en gelijkheid van individuen, of, als een gesecculariseerde vorm van de goddelijke heilsgeschiedenis, het geloof in een permanente vooruitgang en doelgerichtheid van de geschiedenis.² De waardering van en omgang met deze en andere christelijke aspecten van onze cultuur blijven hier echter buiten beschouwing.

We zullen de ontwikkelingen in het christendom en het proces van secularisering in Nederland – zoals gebruikelijk in de reeks *God in Nederland* – schilderen aan de hand van enquêtegegevens. Wat bedoelen we precies met secularisering? Welnu, op het niveau van de samenleving duidt het op een verminderde invloed van religie en kerken op andere maatschappelijke domeinen zoals politiek, zorg of onderwijs; religie wordt dan louter een privézaak. Op het individuele niveau gaat het om een afname van de religieuze overtuiging: mensen hechten minder aan bepaalde geloofsvoorstellingen en participeren minder aan kerkelijke rituelen. Tot slot kan secularisering ook betrekking hebben op de kerken zelf, indien zij in hun beleid en optreden minder traditioneel worden. Deze drie vormen van secularisering lopen overigens niet altijd gelijk op.³ Aangezien we onze analyse, zoals gezegd, baseren op opinies en zelf-gerapporteerd gedrag, kunnen we secularisering op het individuele niveau goed vaststellen. Voor het niveau van de samenleving moeten we ons beperken tot de visie en waardering van Nederlanders met betrekking tot de maatschappelijke rol en positie van de christelijke religie. De feitelijke banden tussen kerken en maatschappelijke organisaties blijven buiten ons gezichtsveld. Hetzelfde geldt min of meer voor secularisering binnen de kerken zelf, vaak ook aangeduid met ‘interne’ secularisering. We analyseren dit proces uitsluitend voor zover kerkleden minder traditioneel gelovig worden. Het is overigens aannemelijk dat beleid en praktijk van de kerken hierdoor ook (enigszins) veranderen, al zien we natuurlijk ook regelmatig conflicten tussen leden en kerkleiding.

Dit eerste deel is als volgt opgebouwd. Allereerst gaan we na hoeveel kerkleden Nederland anno 2015 telt, en in welke mate Nederlanders kerkelijk participeren: gaan ze naar diensten of vieringen, hebben ze een voorkeur voor kerkelijke rituelen, en in hoeverre zijn ze van mening dat de kerken aansluiten bij hun levensvisie en hun spirituele behoefte? En verschilt dit tussen katholieke en protestantse kerkleden?

Na deze beschrijving van de omvang en vitaliteit van de kerkelijke instituties, verruimen we in hoofdstuk twee het perspectief en bezien we de maatschappelijke positie die de kerken en het christelijke geloof vandaag de dag volgens Nederlanders nog innemen. Religie is immers traditioneel gezien geen louter individuele aangelegenheid, maar ook of veeleer een uitdrukking van sociale samenhang

en een gedeeld zingevingskader. In onze volkskerken en de daarbij passende verzuilde samenlevingsstructuur was dit duidelijk zichtbaar. Katholieken en protestanten kenden hun eigen, grotendeels gesloten subcultuur met eigen organisaties. Kerk en geloof waren daarin de constitutieve, met andere woorden vormgevende factoren. Veel is er inmiddels veranderd, al ligt dit tijdvak slechts een halve eeuw terug. Onze vraag is in hoeverre het christendom deze maatschappelijke functie nog (deels) vervult, of dat men religie liever achter de voordeur heeft. Hoe kijken Nederlanders aan tegen de rol van religie als sociaal bindmiddel en gedeeld zingevingskader, welke ruimte is men geneigd aan religie te geven in de openbare sfeer, en hoe staat het met de waardering voor kerken en meer algemeen voor eventuele overheidssteun aan kerken en religieuze organisaties?

In het derde en laatste hoofdstuk van dit deel zoomen we nader in op de christelijke geloofsvoorstellingen en religieuze activiteiten van de Nederlanders, alsmede op de betekenis die dit geloof voor hun leven heeft. We verwachten op grond van de trends een afname van het aantal kerkleden, maar betekent deze teruggang in institutionele binding ook in gelijke mate een afname van christelijk geloof en religieuze gedragingen? Anders gezegd: in welke mate verandert het geloof van kerkleden, in welke mate is er sprake van interne secularisering? Of is er juist veel geloof buiten de kerken, een ruime mate van wat men in de religiewetenschap noemt *believing without belonging*?

In de voorgaande editie van *God in Nederland* uit 2006 werd de conclusie getrokken dat de ontkerkelijking zich had doorgezet en dat traditioneel-christelijke opvattingen op minder aanhang konden rekenen. Ook de maatschappelijke positie van kerken en verzuilde organisaties was verder verzwakt. Kon Nederland nog wel een christelijke natie worden genoemd, zo vroeg auteur Gerard Dekker zich af. Het antwoord op deze vraag kunnen we bijna tien jaar later met meer zekerheid geven.

I Kerkelijke participatie

1.1 Kerklidmaatschap

Om te beginnen is nagegaan hoeveel Nederlanders aangesloten zijn bij een kerkgenootschap of religieuze groepering. Het gaat daarbij uitsluitend om de personen die zich ook daadwerkelijk als lid beschouwen.¹ Dit is een belangrijke inperking, omdat er met name onder katholieken veel personen zijn die nog slechts van huis uit kerklid zijn. Zij zijn dus wel gedoopt en vaak ook nog in de kerkelijke administraties opgenomen, maar beschouwen zich niet meer als kerklid.

In ons onderzoek hebben we ons gericht op de christelijke religie en de buitenkerkelijken.² Nederlanders die zijn aangesloten bij een niet-christelijke religieuze gemeenschap blijven buiten beschouwing, zoals we al in de inleiding van ons boek hebben aangegeven en gemotiveerd. Wel willen we eenmaal een compleet overzicht van het religieuze veld geven, en hebben we daarom onze enquêtécijfers aangevuld met cijfers uit andere bronnen over de belangrijkste niet-christelijke religies in Nederland.³ Dit resulteert in het volgende totaalbeeld van religie in Nederland:

Tabel 1.1 Kerkleden, aanhangers van niet-christelijke religies en buitenkerkelijken

Rooms-Katholieke Kerk	11,7
Protestantse Kerk in Nederland	8,6
kleine protestantse kerken	4,2
overige christelijke kerken	0,8
islam	4,9
overige niet-christelijke religies	2,0
buitenkerkelijk	67,8

Meest in het oog springend is het hoge aandeel buitenkerkelijken in Nederland, ongeveer twee derde.⁴ Van de kerken is de Rooms-Katholieke Kerk de grootste met bijna 12% van de Nederlanders. Hierbij blijkt meteen ook dat er veel ‘papieren’ leden zijn in deze kerk, aangezien de kerkelijke administratie bijna tweemaal zoveel leden telt.⁵ De Protestantse Kerk in Nederland heeft ongeveer tweemaal zoveel leden als de kleine protestantse kerken tezamen. Tot deze kleine protestantse kerken behoren de orthodox-gereformeerde (zoals de Gereformeerde Kerken in Nederland, vrijgemaakt) en bevindelijk-gereformeerde kerken (zoals de Gereformeerde Gemeenten), de evangelische en pinkstergemeenten, en enkele vrijzinnige kerken. Tot slot is een kleine groep Nederlanders betrokken bij overige christelijke kerken, onder andere de verschillende apostolische en oosters-orthodoxe kerken, en de Jehova’s getuigen. In totaal is een kwart van de Nederlanders kerklid.⁶

Naast kerkleden en buitenkerkelijken is er tot slot de groep van aanhangers van niet-christelijke religies. Ongeveer 5% van de Nederlanders is moslim. De overige 2% aanhangers van niet-christelijke religies betreffen vooral hindoes en boeddhisten.

Om deze aantallen goed te interpreteren, maken we een vergelijking met eerdere edities. Dan zien we, zoals weergegeven in tabel 1.2, dat de daling van het aantal kerkleden van de twee grote, voormalige volkskerken (de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland) in hoog tempo doorzet, van 30% in 2006 naar 20% nu.⁷ De kleine protestantse kerken hebben zich de afgelopen negen jaar gehandhaafd, mede ook omdat zij nogal wat leden vanuit de Protestantse Kerk in Nederland aantrekken. De winst bij groeikerken, die in de media nogal eens breed wordt uitgemeten, komt dus voor een belangrijk deel van andere kerken, een verschijnsel dat wel *circulation of the saints* wordt genoemd.⁸ De lichte stijging van het aantal leden van overige kerken en religies komt mede doordat we, zoals al in het voorgaande vermeld, voor 2015 onze data hebben aangevuld met CBS-cijfers over de niet-christelijke religies. In eerdere edities, waarin niet-christelijke religies iets waren ondervertegenwoordigd, is dit niet gebeurd. Samenvattend is er sprake van een sterke ontkerkelijking en is de groep buitenkerkelijken in vijftig jaar tijd verdubbeld, naar 68% op dit moment.

Tabel 1.2 Kerkelijke gezindten, per meetjaar

	1966	1979	1996	2006	2015
Rooms-Katholieke Kerk	35	29	21	16	11,7
Protestantse Kerk in Nederland	25	22	19	14	8,6
kleine protestantse kerken				4	4,2
overige kerken en religies	7	6	7	5	7,7
buitenkerkelijk	33	43	53	61	67,8

* Tot 2004 bestaande uit drie afzonderlijke kerkgenootschappen (de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk).

Zal deze dalende trend in het aantal kerkleden zich nog verder voortzetten? Het antwoord op deze vraag laat zich deels afleiden uit het percentage kerkleden in de diverse generaties. Uit onderzoek blijkt namelijk dat maar weinig buitenkerkelijken op een gegeven moment kerklid worden,⁹ zodat het huidige percentage kerkleden in de jonge generaties op den duur het (maximale) percentage voor de hele bevolking wordt. De nu geconstateerde daling in kerklidmaatschap is dan ook grotendeels terug te voeren op deze generatievervanging waarbij kerkbetrokken generaties plaatsmaken voor veel minder op de kerk gerichte generaties. Laten we dus allereerst het percentage kerkleden per generatie bezien.

In tabel 1.3 is de bekende generatie-indeling van Becker¹⁰ weergegeven, met de bijbehorende geboortejaren. Elke generatie beslaat ongeveer 15 jaar, en wordt getypeerd door de maatschappelijke context waarin men opgroeit. Het gaat dan met name om de periode rond iemands achttiende levensjaar, de zogeheten formatieve jaren, waarin men ervaringen opdoet die sterk bepalen hoe men daarna in het leven staat.¹¹

Tabel 1.3 Kerkleden en buitenkerkelijken, per generatie

	vooorlogse en stille generaties (1910-1940)	protest- generatie (1941-1955)	verloren generatie (1956-1970)	pragmatische generatie (1971-1985)	grenzeloze generatie (1986-2001)
RKK	28	18	11	7	7
PKN	19	12	9	6	6
overige kerken	4	4	4	8	7
buitenkerkelijken	49	66	76	79	80

In de twee oudste generaties, namelijk de vooroorlogse en stille generaties, is het aandeel kerkleden circa de helft, in de jongste, grenzeloze generatie daarentegen nog slechts 20%. De achteruitgang in het aandeel kerkleden vond met name plaats in de protestgeneratie die opgroeide in de jaren zestig. Dit waren de jaren waarin traditie en autoriteit onder vuur kwamen te liggen, uiteraard ook in de kerkelijke sfeer. Daarna zien we een meer geleidelijke en afnemende daling van het aandeel kerkleden. Onze cijfers komen overeen met een vergelijkbare analyse die het SCP recent heeft gemaakt.¹² Wanneer we ook nog de aanwezigheid van 7% aanhangers van niet-christelijke religies verdisconteren, lijkt ons een verdere daling van het aandeel christelijke kerkleden in de komende decennia zeer waarschijnlijk, van 25% nu naar onder de 20%.

Wie zijn nu deze kerkleden? Als eerste kunnen we constateren dat leden van de twee grote kerkgenootschappen veel ouder zijn dan buitenkerkelijken. Ruim een kwart van de buitenkerkelijken behoort tot de oudste leeftijdsgroep, terwijl een derde tot de jongste groep behoort. Bij de kerkleden daarentegen behoort de helft tot de oudste groep, en nog geen 20% tot de jongste. Voorts valt op dat de leden van de kleine protestantse kerken duidelijk jonger zijn dan die van de twee volkskerken, en zelfs nog iets jonger dan de groep buitenkerkelijken. Ten opzichte van 2006 zijn alle groepen in gelijke mate ouder geworden, behalve de leden van de kleine protestantse kerken, van wie de gemiddelde leeftijd gelijk is gebleven.

Tabel 1.4 Leeftijd en opleiding van kerkleden en buitenkerkelijken

Leeftijd	RKK	PKN	kleine prot. kerken	buitenkerkelijken
17-40 jaar	18	18	45	34
40-60 jaar	29	35	32	39
60 jaar en ouder	53	47	23	27
Opleiding				
laag	43	34	38	32
midden	31	39	33	40
hoog	26	27	29	28

Wat betreft opleiding zijn de verschillen tussen kerkleden en buitenkerkelijken veel minder groot. Onder katholieken zijn meer lager opgeleiden dan onder andere kerkleden en buitenkerkelijken, maar het aantal hoger opgeleiden verschilt nauwelijks. Ten opzichte van 2006 blijkt het percentage hoger opgeleiden ongeveer in gelijke mate gestegen bij kerkleden en buitenkerkelijken. Een uitzondering vormen de leden van de kleine protestantse kerken, bij wie deze stijging iets groter is.

1.2 Kerkgang en kerkelijke rituelen

We hebben gezien dat het percentage Nederlanders dat zich lid van een kerk of godsdienstige groepering beschouwt, is gedaald, en dit heeft naar verwachting gevolgen voor kerkgang en de voorkeur voor kerkelijke rituelen. In de tabellen 1.5 tot en met 1.7 is dit zichtbaar gemaakt.

Tabel 1.5 Kerkbezoek, per meetjaar

	1966	1979	1996	2006	2015
regelmatig	50	31	21	16	12
soms	7	13	13	14	6
een hoogst enkele keer	8	16	26	23	23
nooit	35	40	40	47	59

Zoals verwacht is het kerkbezoek na 2006 verder gedaald. In totaal geeft 18% van de Nederlanders aan dat ze regelmatig (veelal één keer per week¹³) of soms (veelal enkele keren per jaar) de kerk bezoeken. In 2006 was dit nog 30%, hetgeen een relatieve achteruitgang betekent met 40%. Deze door de respondenten zelf gerapporteerde daling in kerkbezoek is fors, maar correspondeert redelijk met de feitelijke kerkbezoekcijfers. In de Rooms-Katholieke Kerk is in de afgelopen negen jaar sprake van een achteruitgang met 42%,¹⁴ in de (kleinere) Protestantse Kerk in Nederland ontbreken precieze cijfers maar is de achteruitgang minder groot, naar schatting een daling met een kwart.¹⁵ Nader inzoomend (tabel 1.6) zien we dat katholieken veel minder naar de kerk gaan dan protestanten, zeker vergeleken met de leden van de kleine protestantse kerken. Buitenkerkelijken gaan nau-

welijks meer: het kerkgebouw, zeker wanneer er een viering of dienst plaatsvindt, is voor hen een *terra incognita* geworden.

Tabel 1.6 Kerkbezoek, per kerkelijke gezindte

	RKK	PKN	kleine prot. kerken	buitenkerkelijken
regelmatig	20	52	78	1
soms	19	16	8	2
hoogst enkele keer	47	23	5	20
nooit	14	9	9	77

In vergelijking met 2006 is de daling van de kerkgang met name sterk geweest bij katholieke kerkleden (39% regelmatig of soms, tegen 61% in 2006), terwijl de leden van de Protestantse Kerk in Nederland zelfs iets vaker naar de kerk blijken te gaan dan negen jaar geleden. Maar dit laatste weegt lang niet op tegen de daling van het aantal leden van dit kerkgenootschap zoals we die eerder hebben weergegeven in tabel 1.2. Dit resulteert dan ook in de bovenvermelde daling van het feitelijke aantal kerkgangers met een kwart.

Kerkelijke participatie speelt een rol bij de incidentele scharniermomenten in het leven. Aan de respondenten is daarom gevraagd in hoeverre zij behoefte zouden hebben aan kerkelijke rituelen bij voorbeeld geboorte, huwelijk of overlijden (tabel 1.7). De protestantse kerkleden geven deze behoefte het vaakste aan. Katholieken hebben, wanneer we de eerste twee in de tabel weergegeven mogelijkheden bij elkaar optellen, slechts iets minder behoefte aan een viering of ritueel in de kerk dan hun protestantse medechristenen, maar vinden wel vaker dat zij daaraan zelf een vorm moeten kunnen geven (34% tegenover ongeveer 20% van de protestanten). Ook in vergelijking met 2006 is deze behoefte aan zeggenschap onder katholieken toegenomen (34% tegen 21% in 2006), terwijl de behoefte aan een kerkelijke viering of ritueel volgens de kerkelijke regels of traditie juist sterk is verminderd (44% tegen 69% in 2006). Tot slot zij opgemerkt dat de behoefte aan kerkelijke vieringen of rituelen bij buitenkerkelijken laag is en nog verder afgenomen in vergelijking met de vorige editie van *God in Nederland*.

Tabel 1.7 Behoeftte aan ritueel of viering in de kerk, per meetjaar en kerkelijke gezindte

	totaal 2006	totaal 2015	RKK	PKN	kleine prot. kerken	buiten- kerkelijken
ja, in de kerk	30	17	44	60	68	4
in de kerk, op eigen manier	17	16	34	23	18	11
wel ritueel, niet in de kerk	20	24	16	7	6	29
geen ritueel	33	43	6	10	8	56

In de eerste twee kolommen is de vergelijking gemaakt met 2006. Gezien het groeiende aantal buitenkerkelijken is het niet verwonderlijk dat de behoefte aan traditionele kerkelijke rituelen sterk is gedaald (17% tegen 30% in 2006), terwijl de behoefte aan eigen inbreng gelijk is gebleven. Ook deze trend zien we bevestigd in bijvoorbeeld de daling van het aantal katholieke uitvaarten.¹⁶ Met name bij dit laatstgenoemde ritueel speelt de discussie over de eigen inbreng van de nabestaanden. Zoals een uitvaartbegeleider het verwoordde: ‘In sommige kerken mag niets. Geen eigen muziek of foto’s laten zien. Mensen accepteren dat niet meer.’¹⁷

1.3 Aansluiting van de kerken bij spirituele behoefte en levensvisie

Naast de deelname en behoefte aan het kerkelijk aanbod hebben we ook gevraagd naar de mate waarin kerken aansluiten bij spirituele vragen of behoeften, en bij de eigen levensvisie van Nederlanders.

Tabel 1.8 Kerkelijk aanbod voor spirituele vragen en behoeften, per meetjaar en kerkelijke gezindte

	totaal 2006	totaal 2015	RKK	PKN	kleine prot. kerken	buiten- kerkelijken
veel	10	7	8	22	37	4
voldoende	29	26	38	46	36	20
onvoldoende	18	12	18	15	8	11
veel te weinig	11	10	11	1	2	11
geen mening	32	45	25	16	17	54

Bijna de helft van de Nederlanders heeft over het spirituele aanbod van de kerken geen mening, en dat is natuurlijk niet verwonderlijk gezien de groeiende groep buitenkerkelijken. Interessanter is om te kijken wat de kerkleden zelf ervan vinden. Leden van de Rooms-Katholieke Kerk voor bijna de helft positief over het spirituele aanbod van hun kerk, hetgeen ook al het geval was in 2006. Leden van de Protestantse Kerk in Nederland zijn net als de leden van de kleine protestantse kerken zeer tevreden over het spirituele aanbod, namelijk voor twee derde of meer. Interessant is om vast te stellen eerstgenoemden veel positiever zijn over het aanbod van hun kerk dan in 2006 (68% tegen 51% in 2006). Over de oorzaak hiervan kunnen we slechts speculeren. Gaat het hier om een slinkende groep kerkleden waarbij de overblijvers zich sterker met hun kerk identificeren? Of is er, gezien het verschil met de katholieken, een meer specifieke reden? Dan kunnen we denken aan de grote inspanningen voor kerkvernieuwing die de Protestantse Kerk in Nederland zich de afgelopen jaren heeft getroost. Er zijn op diverse plekken in het land zogeheten pioniersplekken ingericht en gestimuleerd, zoals een klooster, pastoraat in de kroeg of een internetkerk. Het pionierswerk bereikt natuurlijk lang niet alle kerkleden en de effecten en de respons zijn ook nog onduidelijk, maar het initiatief kan natuurlijk wel elan geven.

We hebben naast de tevredenheid over het spirituele aanbod ook gevraagd in hoeverre de kerken aansluiten bij de eigen levensvisie van Nederlanders. We hebben dit niet nader gespecificeerd naar thema's, maar ongetwijfeld hebben de respondenten hierbij gedacht aan kerkelijke opvattingen en omgang wat betreft (medisch-)ethische thema's (euthanasie, abortus), samenlevingsvormen (homohuwelijk, echtscheiding) en seksualiteit (voorbehoedmiddelen). In vorige edities van *God in Nederland* bleek dat buitenkerkelijken in dit opzicht sterk verschillen van kerkleden, en een meer permissieve opstelling van de kerken wensten. Deze tegenstelling tussen kerkleden en buitenkerkelijken zien we ook in het huidige onderzoek terug, zoals blijkt uit tabel 1.9. Kort door de bocht gesteld vinden de meeste buitenkerkelijken dat de kerken hun niets meer te zeggen hebben. Maar ook bij de kerkleden is het oordeel niet onverdeeld gunstig. Bij de katholieken mist ruim de helft aansluiting van hun kerk bij de eigen levensvisie, bij de leden van de Protestantse Kerk in Nederland

is dit toch ook nog een derde. Slechts de kleine protestantse kerken blijken goed aan te sluiten (49% in hoge mate, 27% gedeeltelijk) bij de levensvisie van hun leden. Dit beeld wordt bevestigd indien we enkele antwoorden uit eerder onderzoek onder de panelleden bezien.¹⁸ Daaruit blijkt dat een (ruime) meerderheid van de leden van de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland een tolerante houding heeft ten aanzien van ongehuwd samenwonen, euthanasie en abortus, terwijl leden van de kleine protestantse kerken zich juist overwegend hiertegen keren, veel meer in lijn dus met de kerkelijke visie.

Tabel 1.9 Aansluiting kerken bij eigen levensvisie, per kerkelijke gezindte

	RKK	PKN	kleine prot.kerken	buiten- kerkelijken	totaal
hoge mate	6	20	49	1	5
gedeeltelijk	24	41	27	2	9
enigszins	34	25	12	14	18
totaal niet	21	8	6	59	47
weet niet, kan ik niet zeggen	15	6	6	24	21

De aansluiting van de kerken bij de eigen levensvisie is tot slot ook indirect af te leiden uit de antwoorden op een klassieke vraag uit de *God in Nederland*-reeks, namelijk tot wie men zich in geval van gewetensproblemen wendt buiten de eigen familiekring (tabel 1.10). De dominee of pastor kon hierbij de laatste decennia nog maar op een zeer beperkte voorkeur rekenen, en deze blijkt anno 2015 nog verder afgenomen. Slechts 6% van de Nederlanders geeft aan naar een geestelijke te gaan in geval van een gewetensprobleem. De vriendenkring blijft onverminderd populair bij twee derde van de Nederlanders.

Tabel 1.10 Raadgevers bij gewetensproblemen (buiten familie), per meetjaar

	1966	1979	1996	2006	2015
vriend of vriendin	22	38	62	65	64
dominee, pastor of geestelijke	35	18	9	10	6
arts	14	20	11	9	6
iemand anders of geen opgave	29	24	18	16	24

Tabel 1.11 laat zien dat bij kerkleden er zoals verwacht meer behoefte is aan een geestelijk raadsman of -vrouw, met name bij de kerkleden van de kleine protestantse kerken. In vergelijking met 2006 is deze voorkeur op hetzelfde niveau gebleven.

Tabel 1.11 Raadgevers bij gewetensproblemen (buiten familie), per kerkelijke gezindte

	RKK	PKN	kleine prot. kerken	buiten- kerkelijken
vriend of vriendin	53	52	47	69
dominee, pastor of geestelijke	12	24	33	1
arts	9	4	1	7
iemand anders of geen opgave	26	20	19	23

1.4 Conclusie

In dit eerste hoofdstuk hebben we de vraag gesteld naar de omvang en vitaliteit van de christelijke kerken. We kunnen op basis van de onderzoeksresultaten drie conclusies trekken. De grote kerken hebben te maken met een afnemende omvang, de Rooms-Katholieke Kerk bovendien met een afnemende vitaliteit, en de kerken tezamen met een toegenomen marginalisering in de samenleving.

Het aantal kerkleden is de afgelopen jaren verder gedaald tot circa een kwart van de bevolking. Uiteraard is dit nog steeds een substantiële groep van miljoenen Nederlanders, maar het beperkte draagvlak van de kerken in de jongste generaties wijst op een verdere daling van het aantal kerkleden in de nabije toekomst tot maximaal 20%. Slechts de kleine protestantse kerken hebben hun (bescheiden) omvang weten te stabiliseren.

Als we de vitaliteit van de kerken bezien op basis van de participatie van de kerkleden, dan is er duidelijk sprake van een tweestromenland volgens de vertrouwde denominatieve scheidslijnen. Terwijl de protestantse kerkleden, en zeker die van de kleine kerken, in gelijke mate of zelfs meer van het aanbod van hun kerken gebruik blijven maken, zien we de katholieke rivier langzaam overgaan in een bescheiden stroom. Bij alle vormen van participatie was het katholieke peil al la-

ger dan dat van hun mede-christenen, maar het verschil is verder toegenomen. De Rooms-Katholieke Kerk wordt aldus getroffen door een dubbele secularisering: er zijn niet alleen minder kerkleden, maar degenen die overblijven participeren ook veelal minder.

Tot slot de toegenomen marginalisering van de kerken. Dit kunnen we afleiden uit het feit dat buitenkerkelijken nauwelijks nog kerken bezoeken, veelal weinig weten van het kerkelijk aanbod en weinig aanknopingspunten zien tussen kerken en hun eigen levensvisie. Het aandeel van deze buitenkerkelijken in Nederland is bovendien toegenomen, zodat de kerken verder in de marge van de samenleving zijn beland. Zij spelen geen centrale of overkoepelende rol meer, maar figureren net als andere organisaties in een gedifferentieerde en gefragmenteerde samenleving.¹⁹ Waar hun maatschappelijke plek dan is in de opinie van Nederlanders, bezien we in het volgende hoofdstuk.

